

Subjektívna identifikácia vlastnej pozície v stratifikačnom systéme slovenskej spoločnosti¹

Miloslav Bahna

Sociologický ústav SAV, Bratislava

Roman Džambazovič²

Katedra sociológie FF UK, Bratislava

Subjective Identification of One's Own Position within the Stratification System of Slovak Society. In our study we first review the overall situation in the study of stratification of the Slovak society. After introducing objective and subjective measures of social stratification, we focus on subjective placement in the stratification system of men and women. Inspired by previous research in western societies we try to establish how important the characteristics of a respondent's partner are for his or her subjective placement in the stratification system of society. We measure subjective placement using two scales – a named class scale and a free top to bottom scale to conclude, that the scale using class names increases the measured influence of education and type of work. We attribute this difference to class labels (e.g. working class), which implicate certain education levels and type of employment. When comparing the subjective placement of men and women we find, in accordance with previous findings from other countries, that women in Slovakia generally take into account the characteristic of their partners (sharing model) compared to men, who usually do not use partner's characteristic when placing themselves within the stratification system (independence model). By comparing our results from 2001 and 2008 data we find a modest shift in the subjective placement of women towards the independence model in 2008. Sociológia 2010, Vol. 42 (No 2: 87-112)

Key words: *subjective social class; objective social class; measurement of subjective social class; stratification; independence model; sharing model; borrowing model*

O rozvrstvení slovenskej spoločnosti z hľadiska sociálnej stratifikácie a triednej štruktúry, ktorá ju charakterizovala od 90. rokov 20. storočia po súčasnosť, máme iba nedostatočné informácie. Z pera slovenských sociológov nemáme k dispozícii ucelenú analýzu stavu a vývoja sociálneho rozvrstvenia slovenskej spoločnosti, ktorá by identifikovala hlavné zmeny v stratifikačnom systéme, ku ktorým v transformačnom a posttransformačnom období dochádza.

Príznačné je, že ak sa v 90. rokoch minulého storočia uskutočnili sociologické výskumy na území Slovenskej republiky, ktoré sa venovali (aspoň okrajovo) problematike sociálnej stratifikácie či mobility, boli projektované, financované a realizované síce v spolupráci so slovenskými sociológmi, ale

¹ Text vznikol v rámci riešenia projektu Slovensko v kľúčových medzinárodných výskumoch: dvadsať rokov premien spoločnosti (APVV-0529-07), ktorého riešiteľmi sú Sociologický ústav SAV, Katedra sociológie FF UK v Bratislave a Inštitút pre verejné otázky (IVO). Práca M. Bahnu na tejto štúdii bola podporená aj projektom VEGA 2/0150/08.

² Korešpondencia: Ing. Mgr. Miloslav Bahna, Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, miloslav.bahna@savba.sk, Mgr. Roman Džambazovič, PhD., Katedra sociológie FF UK v Bratislave, Gondova 2, 818 01 Bratislava, dzambazovic@fphil.uniba.sk

zahraničnými sociológmi a sociologickými či inými pracoviskami³. (Sopóci – Džambazovič 2003: 155; Sopóci – Búzik 1999: 186) Žiaľ, dáta v mnohých prípadoch zostávali slovenskou sociologickou obcou neanalyzované, aj keď boli k dispozícii. Konkrétne údaje o sociálno-triednom postavení obyvateľov a stratifikačnom systéme slovenskej spoločnosti okrem ojedinelých pokusov slovenských sociológov (napríklad Vašečka 2002; Sopóci – Džambazovič 2003; Sopóci – Bunčák – Džambazovič 2006; Búzik 2008) nachádzame aj v dôsledku toho skôr v prácach zahraničných autorov. Ide v prvom rade o analýzy mapujúce obdobie prvej polovice 90. rokov a často uskutočnené ako súčasť komparácie s ďalšími postsocialistickými krajinami. (Machonin 1994; Ferge – Róbert – Sik – Albert 1995; Machonin – Tuček (eds.) 1996; Matějů – Vlachová (eds.) 2000) Nedostatočnej pozornosti slovenských sociológov tejto problematike zodpovedal aj ich malý záujem o riešenie teoretických otázok problematiky sociálnej stratifikácie, spoločenských tried a sociálnej mobility⁴ či už na všeobecnej úrovni alebo s osobitným zreteľom na špecifické charakteristiky postsocialistických spoločností v 90. rokoch⁵. V poslednom období však riešené výskumné úlohy na Slovensku (napríklad v Sociologickom ústave SAV či na Katedre sociológie FF UK v Bratislave) poukazujú na pozitívny obrat a umožňujú systematickejší záujem o problematiku sociálnej diferenciacie a triednej stratifikácie našej spoločnosti.

V našom príspevku sa z hľadiska analýzy systému sociálnej stratifikácie spoločnosti venujeme špecifickej téme. Predmetom záujmu bude sebazaradovanie, t.j. subjektívna identifikácia sociálnej pozície jednotlivcov v rámci stratifikačného systému. Výskumným zámerom nebude deskripcia distribúcie subjektívnej identifikácie v rámci stratifikačného systému, ale hľadanie súvislostí medzi objektívnymi faktormi určujúcimi pozíciu jednotlivca v stratifikačnom systéme spoločnosti a sebazaradovaním respondentov – zvlášť mužov a zvlášť žien – s ohľadom na charakteristiky partnera. Vychádzame z hypotézy, že sebazaradovanie osôb žijúcich v partnerstve je rodovo špecifické a líši sa mierou zohľadňovania statusových charakteristík partnera. Chceme taktiež poukázať na rôzne podoby merania subjektívnej identifikácie vlastnej pozície v sociálnej hierarchii využívané aj na Slovensku a na súlad alebo nesúlad medzi ich výsledkami.

³ Medzi takéto výskumy patrili napríklad výskumy *Sociálna stratifikácia vo východnej Európe po roku 1989* (uskutočnený v roku 1993), *Postoje a správanie obyvateľstva v Českej a Slovenskej republike, Stratégie a aktéri sociálnej transformácie a modernizácie v Českej a Slovenskej republike*, *Social Costs of Economic Transformation in Central Europe* (SOCO), *Poverty, Ethnicity and Gender during Market Transition*, ale aj rôzne výskumné zisťovania a správy realizované pre Svetovú banku, UNDP, EÚ či OECD (Džambazovič 2007).

⁴ Malý záujem o danú problematiku v 90. rokoch vhodne dokresľuje i analýza tematického zamerania štúdií (podľa členenia sociologických disciplín ISA) v časopise *Sociológia* v období rokov 1990–2001. Sociálnej stratifikácii boli venované iba dve štúdie.

⁵ Výnimkou boli len empirické práce Jána Bunčáka a Valentíny Harmadyovej, opäť v spolupráci so zahraničnými sociológmi (Róna-Tas – Bunčák – Harmadyová 1999; Tuček – Bunčák – Harmadyová 1998) a teoretické práce najmä dvoch autorov Jána Sopóciho a Bohumila Búzika. (Sopóci – Búzik 1999; Sopóci 2000; 2008; Búzik 2008)

Objektívne a subjektívne spôsoby merania pozície v stratifikačnom systéme spoločnosti

Meranie sociálno-ekonomickej pozície jednotlivca alebo domácnosti je jedným z východiskových zisťovaní z hľadiska snahy poskytnúť informácie o podobe sociálnej štruktúry či stratifikačnej schémy tej ktorej konkrétnej spoločnosti. A keďže je téma sociálnej stratifikácie jednou z tradičných tém sociologickej teórie a výskumu, nie je prekvapujúce, že aj z hľadiska metodológie sú využívané veľmi rôznorodé a sofistikované spôsoby jej merania. Môžeme identifikovať rôzne vymedzenia, teda kritériá, za pomoci ktorých vieme usporiadať tento široký diapazón spôsobov a podôb merania sociálno-ekonomickej pozície. Za jednu zo základných dichotómií spôsobu merania sociálno-ekonomického postavenia jednotlivca alebo domácnosti sa považujú objektívne a subjektívne vymedzenia.

Objektívne vymedzenia a merania sú východiskové pre určenie sociálno-ekonomického statusu, sociálno-triedneho postavenia alebo sociálno-ekonomickej pozície. Objektívne miery predpokladajú, že sociálno-ekonomický status či pozícia jednotlivca v stratifikačnom systéme spoločnosti môžu byť verifikované pomocou objektívnych ukazovateľov. Ekehammar, Sidanius a Nilsson (1988: 42) poukazujú na to, že rozlišovanie medzi objektívnym a subjektívnym vymedzením sociálnej triedy je možné vnímať ako rozlišovanie medzi viac psychologicky orientovanými „subjektívnymi“ aspektmi a viac sociologicky „objektívnymi“ komponentmi sociálno-triedneho statusu. Najčastejšie sú pri sociologickej indikácii objektívneho triedneho statusu využívané napríklad také indikátory ako postavenie v zamestnaneckej štruktúre, postavenie v riadení, postavenie na trhu práce, prestíž zamestnania, zložitost' práce, dosiahnuté vzdelanie, osobný príjem (z ekonomických aktivít), ako aj príjem či majetok domácnosti alebo kultúrne aktivity. Na druhej strane subjektívne vymedzenie kladie dôraz na individuálnu percepciu vlastného postavenia v stratifikačnom systéme a taktiež súvisí s triednou identifikáciou alebo triednym vedomím. Subjektívna triedna identifikácia sa objavuje v mnohých významoch – pre niektorých výskumníkov nahrádza triedne vedomie, pre ďalších je iba komponentom alebo parciálnym indikátorom triedneho vedomia. (Kluegel – Singleton – Starnes 1977: 599-600)

Nás budú zaujímať subjektívne vymedzenia vlastnej pozície respondentov v stratifikačnom systéme spoločnosti. Jackman a Jackman (1973: 569) vnímajú subjektívnu triednu identifikáciu ako individuálnu percepciu svojej vlastnej pozície v statusovej hierarchii spoločnosti. Ide o subjektívne sebazarad'ovanie človeka na vertikálnej osi sociálnej diferenciacie. Subjektívne vymedzenia sa zakladajú na reflexii vlastnej situácie konkrétnymi osobami a vychádzajú hlavne z výpovedí respondentov a ich vnímania skúmanej problematiky. Sú teda jednoznačne podmienené osobou a osobnosťou skúmaného (Valentová

2003) a premieta sa do nich aj minulé skúsenosť, aspirácie, očakávania jednotlivca, ako aj životný štandard referenčných skupín. Nevypovedajú často o konkrétnom stave človeka, ale skôr o jeho pocitoch. Za subjektívnymi vymedzeniami je implicitný predpoklad, že ľudia sa sami najlepšie dokážu zaradiť či odhadnúť svoju sociálno-ekonomickú pozíciu. (Mareš 1999) Tento predpoklad však nie je podľa kritikov subjektívnych indikátorov vždy naplnený (Valentová 2003), lebo často je možné pozorovať slabú korešpondenciu medzi objektívnym stavom a subjektívnou reflexiou, pocitmi⁶, ktoré sa ho týkajú, ale aj skutočnosť, že o týchto pocitoch nie je možné dosiahnuť v spoločnosti taký konsenzus ako o objektívnych stavoch. (Mareš 2004: 10-11) Centers (1949) ako jeden z prvých upozornil na odlišnosti medzi objektívnymi a subjektívnymi aspektmi sociálnej triedy a poukázal na to, že tieto aspekty nemusia byť nevyhnutne v zhode. Diskrepancia medzi sociálnym sebazaradením a objektívnymi meradlami sociálnej stratifikácie môže byť vysvetlená napríklad ako dôsledok statusovej inkonzistencie. (Machonin a kol. 1969)⁷ Matějů a Kreidl (1998, 2000) v súlade so všeobecným očakávaním predpokladajú, že naopak rastúca statusová konzistencia (kryštalizácia) objektívnych stránok statusu bude sprevádzaná aj ich silnejšou väzbou na subjektívny status.

V našom texte sa budeme zaoberať tým, do akej pozície sa respondenti v rámci stratifikačného systému spoločnosti zaraďujú. Toto subjektívne zaradenie budeme v analýze konfrontovať s vybranými faktormi, ktoré sú považované za určujúce pre umiestnenie (sociálno-ekonomickú pozíciu a status) jednotlivca alebo jeho rodiny (domácnosti) v sociálnej hierarchii spoločnosti podľa teórie sociálnej stratifikácie.

Sebazarad'ovanie v stratifikačnom systéme s ohľadom na partnerove charakteristiky

Autori, ktorí sa zaoberali analýzou sebazaradenia respondentov, spravidla vychádzali z triednych teórií a hľadali súvislosť medzi objektívnymi (sociálno-ekonomickými) faktormi, ktoré ovplyvňujú objektívne zaradenie do sociálnych tried a subjektívnym sebazaradením respondenta. (Napríklad Tucker 1968;

⁶ Ak porovnáваме výsledky získané na základe objektívneho a subjektívneho vymedzenia, môžeme identifikovať dva typy chýb. (Podľa Mareša 2004) Niektoré osoby sú klasifikované podľa objektívnych kritérií ako patriace do vyššej spoločenskej triedy, ako sa sami sebazaradujú (chyba 1. typu), alebo sa sebazaradujú do vyššej spoločenskej triedy v porovnaní s tým, do akej patria podľa objektívneho vymedzenia (chyba 2. typu).

⁷ Jungman (1969: 353-355) uvádza ešte dve ďalšie vysvetlenia vychádzajúce: 1. z psychologických princípov vyhýbania sa extrémom a 2. z vplyvu „stredostavovského charakteru“ spoločnosti a „stredostavovskej ideológie“. Ide o určité „precenenie“ vlastnej pozície u osôb s nízkym sociálnym statusom a „podcenenie“ vlastnej pozície u osôb s vysokým statusom, z ktorého vyplýva nadmerné zdôrazňovanie stredných stupňov pri sebazaradovaní a najväčšia miera zhody medzi sebazaradovaním a objektívnymi indikátormi u stredných tried. Je dôležité upozorniť, že vedľa orientácie na „stred“ pôsobí pri sebazaradovaní výraznejšie orientácia na „nižšie stredné“ a „nižšie“ polohy. (Tamže: 355) Zjavnú tendenciu sebazaradovať sa do stredných pozícií sociálnej hierarchie potvrdzujú aj súčasné zistenia Evans a Kelley (2004), pričom je táto tendencia identifikovaná u ľudí na vrchole aj na spodku distribúcie vzdelania v jednotlivých krajinách, ktoré porovnávali - rovnako v bohatých, ako aj v chudobných krajinách.

Jackman – Jackman 1973; Ritter – Hargens 1975; Kluegel – Singleton – Starnes 1977; Philliber – Hiller 1978; 1979; Ekehammar – Sidanius – Nilsson 1987; Davis – Robinson 1988; 1998; Hayes – Jones 1992; Baxter 1994; Zipp – Plutzer 1996; Yamaguchi – Wang 2002) V novších prácach išlo najčastejšie o triednu schému (klasifikáciu) navrhnutú Goldthorpom a jeho spolupracovníkmi⁸. Vzhľadom na to, že pre zaradenie do tejto triednej klasifikácie je určujúce povolanie (zamestnanie) či typ práce, predmetom analýz boli iba ľudia zamestnaní, prípadne dvojice, v ktorých je zamestnaný muž a žena je v domácnosti⁹. Práce, ktoré sa zaoberali analýzou sebazaraďovania do spoločenských tried, pracovali teda s premennými, ako sú typ práce (zamestnanie), vzdelanie a príjem. Analýzy sa často zameriavali na vzťah individuálnej percepcie triednej pozície mužov a žien a indikátorov vlastnej a partnerovej/partnerkinej objektívnej pozície v stratifikačnom systéme. Skúmal sa efekt vlastnej, ako aj partnerovej/partnerkinej výšky dosiahnutého vzdelania, zamestnaneckého alebo pracovného statusu a príjmu na sebazaraďovanie sa do spoločenskej triedy.

Rozhodli sme sa zúžiť našu analýzu len na respondentov zamestnaných na plný pracovný úväzok. Akékoľvek rozšírenie analýzy o faktory spojené s odlišným postavením na trhu práce či konkretizáciou profesijného statusu by problematizovalo výber premenných. Zaradením ľudí, ktorí ešte nikdy nepracovali (napríklad študenti, nezamestnaní absolventi, ženy v domácnosti, na materskej / rodičovskej dovolenke), by sme prišli o premenné typ práce a príjem. Podobne by bola problematická interpretácia typu práce a príjmu u nepracujúcich dôchodcov.

V našej analýze budeme skúmať intenzitu vplyvu jednotlivých najčastejšie využívaných premenných sociálno-ekonomického statusu, ako sú *typ práce (zamestnanie)*, *dosiahnuté vzdelanie*, *príjem* a *vplyv rovnakých partnerových charakteristík* na subjektívne sebazaraďovanie sa respondenta na voľnej alebo na označenej triednej škále. Ďalej sa budeme snažiť zodpovedať otázku, ktorý z modelov sebazaraďovania s ohľadom na partnerove charakteristiky prevláda u žien a ktorý u mužov. Vzhľadom na toto teoretické východisko budeme

⁸ Ide o triednu schému EGP, ktorá bola vyvinutá na konci 70. rokov a po mnohých modifikáciách bola prijatá ako štandardná pomôcka umožňujúca medzinárodné porovnanie pri analýzach sociálnej štruktúry a mobility. (Erikson – Goldthorpe – Portocarrero 1979; Erikson – Goldthorpe 1992) V schéme EGP sa triedna pozícia definuje na základe takých kritérií dotýkajúcich sa povolání, ako je postavenie na trhu práce, postavenie v zamestnaneckej štruktúre (hierarchii), miera autonómie a typ zamestnaneckej zmluvy. Ako poznamenávajú Kreidl a Hošková (2008: 134), stratifikačné prístupy operujú najčastejšie dvoma typmi stratifikačných škál opierajúcich sa o povolanie: so škálami prestíže povolání (napr. SIOPS) a so škálami sociálno-ekonomického statusu povolání (napr. ISEI). Fundovaný prehľad spomínaných klasifikácií ponúkajú Krejčí a Matějů (2000) a o ďalších alternatívnych prístupoch merania vertikálneho sociálneho postavenia informuje Šafrit (2005).

⁹ Takýto postup volili autori článkov, ku ktorým sme mali prístup. Otázka, aké kritériá používajú pri sebazaraďovaní v stratifikačnom systéme spoločnosti ľudia, ktorí sa nachádzajú mimo trhu práce, je mimo témy nášho článku, hoci je legitímna a potenciálne zaujímavá.

samostatne analyzovať vzorku zamestnaných mužov a vzorku zamestnaných žien.

Pri analýze sebazaraďovania jednotlivcov žijúcich s partnerom – manželom vychádzame z identifikácie troch modelov triednej sebaidentifikácie jednotlivcov (mužov a žien) s ohľadom na partnerove charakteristiky. Tieto modely ponúkajú možnosť analýzy vzájomného vzťahu medzi gendrom (rodom), rodinou a subjektívnou triednou identifikáciou. Prvým modelom je *model nezávislosti (independence model)*, pri ktorom sú vlastné charakteristiky respondenta pri zaradení sa v rámci stratifikačného systému spoločnosti dôležitejšie ako charakteristiky partnera. Druhým modelom je *zdieľajúci model (sharing model)*, keď vlastné a partnerove charakteristiky majú rovnakú váhu a tretím modelom je *požičiavajúci si model (borrowing model)*, keď sú pri určení pozície jednotlivca v rámci stratifikačného systému partnerove charakteristiky dôležitejšie ako vlastné¹⁰.

Najčastejšie sa výskumy zameriavali na dlhšie časové obdobie a testovali hypotézu odlišných modelov pri triednom sebazaradení mužov a žien a ich zmeny v čase. V prípade ženatých mužov v rôznych časových obdobiach platil v prvom rade model nezávislosti. Zmenou prechádza najmä sebazaraďovanie vydatých žien, lebo v západnej Európe, severnej Amerike či Austrálii sa postupne od 70. rokov cez 80. roky minulého storočia mení model vydatých žien, a to najmä v závislosti od toho, či pracujú, alebo nepracujú mimo domácnosti. Pracujúce vydaté ženy prechádzajú od modelu požičiavajúceho si k zdieľajúcemu modelu¹¹. Analýzy teda spravidla dospievajú k záveru, že aj keď dochádza k zmenám, ženy pri sebazaraďovaní do sociálnych tried nevychádzajú primárne len z vlastných charakteristík, ale aj z partnerových, kým ženatí muži sa prevažne sebazaraďujú podľa vlastných charakteristík¹². (Napríklad Jackman – Jackman 1973; Ritter – Hargens 1975; Philliber – Hiller 1978; 1979; Davis – Robinson 1988; 1998; Hayes – Jones 1992; Baxter 1994; Zipp – Plutzer 1996; Luo – Brayfield 1996; Yamaguchi – Wang 2002) Vo všeobecnosti výsledky týchto analýz však poukazujú na smerovanie k modelu

¹⁰ Uvádzané tri modely sebazaraďovania sú pri analýzach využívané najčastejšie, ale napríklad Hayes a Jones (1992) testujú vo svojej štúdií až päť modelov subjektívnej triednej identifikácie u austrálskych partnerských dvojíc, ktoré zachytávajú odlišné pôsobenie charakteristík partnerov na subjektívnu triednu identifikáciu. Ide o „conventional“, „dominance“, „joint“, „cross-class“ a „individualistic“ modely. (Tamže: 465)

¹¹ K zhode dochádzajú pri identifikácii trendov pri triednom sebazaraďovaní žien, ako aj mužov najmä štúdie mapujúce situáciu v USA. Naopak, pri analýze situácie v Austrálii či Európe takáto zhoda už nepanuje a nachádzame tu veľké množstvo diferencí pri porovnaní trendov v jednotlivých krajinách. (Bližšie pozri Sobel – De Graaf – Heath – Zou 2004) Zaujímavé je taktiež sledovať odlišnosti pri triednom sebazaraďovaní mužov a žien z bývalých socialistických krajín a západných krajín. (Marshall et al. 1995)

¹² Zaujímavé je sledovať zmeny, ku ktorým dochádza u slobodných mužov a žien, kde tiež nachádzame posun od zdieľajúceho modelu (v ktorom sú vlastné charakteristiky respondenta rovnako dôležité ako charakteristiky rodičov) k modelu nezávislosti. (Davis – Robinson 1988: 109-110) Pri sebazaraďovaní slobodných jednotlivcov má významný vplyv aj vek. Mladší respondenti odvodzujú svoje triedne postavenie od pozície rodičov a pri sebazaraďovaní ich determinujú práve charakteristiky ich rodičov. Až postupne s narastajúcim vekom dochádza k posunu od zdieľajúceho modelu k modelu nezávislosti. Testovanie týchto tendencií však nebude súčasťou našej analýzy.

nezávislosti. Davis a Robinson (1988) zhŕňajú, že keby sme tieto tri modely umiestnili na kontinuu od úplnej nezávislosti od partnerových charakteristík po úplné vypožičiavanie si partnerových charakteristík, tak by aj ženatí muži, ako aj vydaté ženy smerovali k modelu nezávislosti: ženatí muži sa stávajú oveľa nezávislejšími, ako to bolo v minulosti, kým vydaté ženy sa stávajú menej závislými, presúvajú sa z požíčievajúceho si modelu k zdieľajúcemu, v ktorom ich vlastné charakteristiky znamenajú viac a charakteristiky ich manželov znamenajú menej¹³.

Pri vysvetlení príčin tohto trendu sa používa primárne optika ekonomických a demografických zmien. Zmeny sa spájajú najčastejšie so vstupom a postupne rastúcim zastúpením žien na trhu práce, znižujúcou sa mierou sobášnosti, nižšou fertilitou, znižujúcim sa počtom členov domácnosti a ďalšími demografickými zmenami (napríklad so zvýšením rozvodovosti, vyšším sobášnym vekom žien), narastajúcou rôznorodosťou partnerských súžití a rodinných foriem, politickým aktivizmom žien či posunom k silnému individualizmu, ktorý má následne veľký vplyv na demografické, rodinné a ekonomické správanie jednotlivcov.

V snahe potvrdiť alebo vylúčiť spomínané trendy aj v slovenskej spoločnosti bude ďalším cieľom našej analýzy aj zhodnotenie prípadných zmien vo vplyve premenných sociálno-ekonomického statusu respondenta a jeho partnera/partnerky na identifikáciu vlastnej pozície v stratifikačnom systéme spoločnosti v čase prostredníctvom porovnania údajov z rokov 2001 a 2008.

Dve škály sebazarad'ovania

Analýzy v literatúre, ktoré pracujú so sebazarad'ovaním respondentov, používajú najčastejšie tzv. „označenú“ škálu, ktorá respondentovi ponúka možnosť zaradiť sa do označených tried. V anglickej a americkej odbornej literatúre išlo o označenia ako „lower class“ (nižšia trieda), „working class“ (robotnícka trieda), „middle class“ (stredná trieda) a „upper class“ (vyššia trieda), prípadne bolo použité jemnejšie päť alebo šesťstupňové členenie¹⁴. Päť či šesťstupňová škála bola použitá aj vo výskumoch realizovaných na Slovensku¹⁵. Vo

¹³ Davis a Robinson (1988: 109) však pripomínajú, že stratégia maximalizácie statusu (status maximization strategy), pomocou ktorého ľudia chcú dosiahnuť vyšší status, je vlastne príkladom požíčievajúceho si modelu, v ktorom túžba po maximalizácii sociálneho statusu (postavenia) determinuje, ktorý partner „si požičia“ status od svojho partnera. Je to v rozpore s Goldthorpeovým (1983) konvenčným modelom, v ktorom gender determinuje, ktorý partner si požičiava od ktorého.

¹⁴ Pri niektorých výskumoch, ako nás informuje napríklad Mary R. Jackman (1979), sa využívajú označenia „poor“ (namiesto „lower class“), „working class“, „middle class“, „upper middle class“ (dochádza teda k jemnejšiemu členeniu strednej triedy) a „upper class“.

¹⁵ Napríklad vo výskumoch *Kolektívne identity na súčasnom Slovensku 2003* a *EES – Výskum európskych volieb 2004* sa využila otázka: Naša spoločnosť sa skladá z rôznych skupín či spoločenských vrstiev. Do ktorej spoločenskej vrstvy by ste zaradili seba a svoju rodinu? Možnosti: najvyššia vrstva, vyššia stredná vrstva, stredná vrstva, nižšia stredná vrstva, najnižšia vrstva. Vo výskumoch ISSP (*International Social Survey Programme*) pri moduloch *Sociálne nerovnosti v rokoch 1992 a 2001*, ISSP *Náboženstvo 1998* bola využitá šesťstupňová škála, pričom aj znenie otázky bolo odlišné. Do akej spoločenskej

všetkých prípadoch ide o rozlíšenie troch základných spoločenských tried – nižšej, strednej a vyššej spoločenskej triedy – pričom medzi strednú a nižšiu triedu býva zaradená robotnícka trieda. Ak dochádza k odklonu od klasickej štvorstupňovej označenej triednej škály (viď vyššie), je využité jemnejšie rozlíšenie najmä v prípade strednej triedy napríklad na nižšiu strednú, strednú a vyššiu strednú triedu či vrstvu¹⁶.

Druhým typom škály, na ktorej môžu respondenti označiť svoje subjektívne postavenie v spoločnosti, je tzv. „neoznačená“ (voľná) škála. Aj táto škála je spravidla v analýzach chápaná ako vertikálne usporadúvajúca, na ktorej sa medzi krajnými označenými kategóriami „vrchol“ (Top) a „spodok“ (Bottom) nachádza osem neoznačených kategórií¹⁷. (Kelley – Kelley 2009: 110-111) Otázka je najčastejšie položená takto: Naša spoločnosť sa člení na rôzne spoločenské vrstvy – vyššie, stredné, nižšie¹⁸. Kam by ste na nasledujúcej 10 stupňovej škále vyjadrujúcej spoločenskú pozíciu zaradili vy seba samého – ak 10. stupeň predstavuje najvyššie a 1. stupeň najnižšie postavenie v spoločnosti?¹⁹

Pri porovnaní oboch otázok vyvstáva ďalšia veľmi zaujímavá otázka, ktorá sa vzťahuje ku skutočnosti, či je základnou jednotkou analýzy jednotlivec alebo rodina (domácnosť). (Bližšie o diskusii k tejto téme napríklad Katrňák 2005)²⁰

triedy by ste sa vy sami zaradili? Možnosti: nižšia trieda, robotnícka trieda, vyššia robotnícka/nižšia stredná trieda, stredná trieda, vyššia stredná trieda, vyššia trieda. Radi by sme upozornili, že pri našej analýze budú pojmy „vrstva“ a „trieda“ využívané ako synonymá.

¹⁶ V našich podmienkach takúto škálu využili už spomínané výskumy, zaujímavý je z tohto hľadiska výskum EVS 2008, ktorý využíval otázku: Ak by ste sa mali zaradiť do nejakej spoločenskej vrstvy alebo triedy v našej spoločnosti, kam by to bolo? Bolo možné zaradiť sa na štvorstupňovej škále (vyššie vrstvy, stredná vrstva, nižšia stredná vrstva, nižšie vrstvy) a ako vidno, aj v tomto prípade ide o jemnejšie rozlíšenie stredných tried a už vynechanie robotníckej vrstvy/triedy.

¹⁷ V prvom výskume sociálnej stratifikácie československej spoločnosti využil výskumný tím vedený Pavlom Machoninom v roku 1967 pri seabazaradení dve otázky a pracoval s dvanásťbodovou neoznačenou stupnicou. Prvá otázka sa týkala „spoločenského postavenia“ a druhá „osobného vplyvu na riadenie spoločnosti, na činnosť iných ľudí“, pričom na ich základe bol skonštruovaný index seabazaradovania, ktorý bol porovnávaný s objektívnymi údajmi o spoločenskom statuse. (Machonin a kol. 1969)

¹⁸ Táto otázka sa od roku 2002 stala súčasťou štandardne zisťovaných otázok v socio-demografickom bloku otázok (t.j. standard background variables) vo všetkých moduloch medzinárodného výskumného programu ISSP a nahradila otázku používajúcu tzv. označenú škálu.

¹⁹ Využitá bola na Slovensku napríklad vo výskumoch ISSP na Slovensku 2006-2008, Slovensko na ceste k rodovej rovnosti 2006, ISSP Občianstvo 2004, Národná identita na Slovensku a ISSP 2003, ISSP Sociálne nerovnosti 1992 (ešte za celé Československo) či ISSP Sociálne nerovnosti 2001. V každom výskume, s ktorým pracujeme, bola otázka v dotazníku mierne odlišne formulovaná. Presné formulácie otázok sú uvedené v prílohe B.

²⁰ Odpoveď na túto otázku sa dotýka aj postavenia žien v triednej analýze. Východisko, že status rodiny je odvodzovaný od pozície manžela na trhu práce, je dominantným názorom v oboch klasických sociologických triednych teóriách, ktoré sa spájajú s Marxom a Weberom. Vydaté ženy, ktoré väčšinou neboli zamestnané v historickom období, keď tieto teórie vznikli, mali len nepriame spojenie s triednou štruktúrou cez svojich manželov. Podobne aj v neskoršom období sa takýto pohľad ospravedlňoval tým, že triedne pozície súvisia s trhom práce a keďže sú ženy zastúpené na trhu práce v menšine, sú pre triednu analýzu irelevantné. Napríklad u Goldthorpa (1983; 1984) nachádzame predpoklad, že triedne postavenie ženy je odvodzované od postavenia muža, lebo vo väčšine prípadov je on hlavou rodiny a od jeho pozície, ktorá je definovaná jeho postavením na trhu práce, sa odvodzuje triedne postavenie rodiny. Ženy sú v takýchto analýzach zneviediteľnené a až postupne v 70. rokoch 20. storočia napríklad feministické autorky začínajú argumentovať, že individuum a nie rodina je základom stratifikácie (napríklad Acker 1973; Garnsey 1978), resp. že charakteristiky oboch partnerov sú determinujúcimi z hľadiska rodinného sociálneho statusu. Aj pre našich čitateľov sprostredkoval tému žien a triednej analýzy Tomáš Katrňák. (2005: 67-73)

V niektorých výskumoch pracujúcich s otázkou využívajúcou označenú škálu totiž nachádzame v jednej otázke tak inštrukciu o sebazaradenie seba, ako aj svojej rodiny²¹. V našej analýze budeme pracovať s dátami, ktoré využívajú pri obidvoch typoch škál otázku zisťujúcu pozíciu jednotlivca a nie rodiny (presné znenie otázok vid'. príloha B). Pri porovnávaní našich výsledkov s analýzami iných autorov pracujúcich s „rodinnou“ formuláciou však môže vyvstať otázka, či takto odlišne položená otázka nemôže ovplyvniť získané výsledky.

Vzhľadom na uvedené cieľom analytickej časti našej práce bude aj porovnanie obidvoch typov škál triedneho sebazaradenia bežne používaných vo výskumoch sociálnej stratifikácie. V prvom prípade ide o spomínanú tzv. voľnú desaťstupňovú škálu, ktorej jednotlivé stupne nie sú nazvané a označené sú len krajné body, zvyčajne ako vrchol a spodok (v spomínaných výskumných moduloch ISSP za roky 2001, 2008), prípadne špička a spodok (ISSP Sociálne nerovnosti 1992)²². Výsledky regresie s touto neoznačenou (voľnou) škálou ako závislou premennou budeme konfrontovať s výsledkami regresie, kde použijeme tzv. označenú triednu škálu²³. V našej analýze pôjde o šesťstupňovú škálu, ktorá používa konkrétne slovné označenie jednotlivých bodov na škále, ktoré predstavujú jednotlivé spoločenské triedy (konkrétne označenia sú uvedené v tabuľke A).

Východiskové zdroje údajov a výskumné otázky

V našej štúdií budeme pracovať s údajmi z troch reprezentatívnych výskumov realizovaných v rámci medzinárodného výskumného programu ISSP. Pôjde o druhé a tretie opakovanie výskumného modulu ISSP *Sociálne nerovnosti* z roku 1992 a 2001 a o údaje z výskumu ISSP na Slovensku 2006 – 2008²⁴, ktorý zahŕňal moduly *Voľný čas a šport*, *Náboženstvo* a *Úloha vlády*. Výskumný modul ISSP *Sociálne nerovnosti III* z roku 1999 bol na Slovensku realizovaný v septembri roku 2001, preto naň v texte odkazujeme ako na výskum ISSP *Sociálne nerovnosti* 2001 (aj keď vlastne ide o modul ISSP *Sociálne nerovnosti* 1999, ktorý bol na Slovensku realizovaný o dva roky neskôr). Údaje z rokov 1992 a 2001 nám ponúkajú dôležitú možnosť porovnať odpovede respondentov na obidvoch škálach sebazaradenia respondentov, údaje z roku 2008 nám túto možnosť už neponúkajú, no predstavujú najak-

²¹ Napríklad už v spomínanom výskume ESS – Výskum európskych volieb 2004 bola využitá otázka: Do ktorej spoločenskej vrstvy by ste zaradili seba a svoju rodinu?

²² Rozdielne označenie krajných bodov škály v roku 1992 (špička) a pri neskorších výskumoch (vrchol) je spôsobené odlišným prekladom z anglického originálu, v ktorom bolo vo všetkých prípadoch označenie tejto krajnej pozície škály rovnaké (Top). Je to dobrý príklad dôležitosti dobrého prekladu a vhodného pretransformovania významu do slovenského jazyka, lebo pri odlišných prekladoch tej istej originálnej otázky dochádza ku komplikáciám pri možnej korektnej komparovateľnosti výsledkov.

²³ Termíny „neoznačená (voľná) škála“ a „označená triedna škála“ predstavujú autormi zvolené označenia.

²⁴ Údaje boli zbierané v roku 2008 a v ďalšom texte budeme na výskum odkazovať ako ISSP Slovensko 2008.

tuálnejšie použitie tzv. voľnej škály na Slovensku a obsahujú pre nás zaujímavý údaj o vzdelaní partnera/partnerky, ktorý nie je k dispozícii v ostatných použitých výskumoch. Ako sme už naznačili, našu analýzu sústreďujeme len na sebazaraďovanie mužov a žien zamestnaných na plný pracovný úväzok žijúcich v manželstve alebo s partnerom/partnerkou v spoločnej domácnosti. Zároveň pracujeme v analýze samostatne so vzorkou mužov a žien, čím sa nám výrazne znižuje počet respondentov vo vzorke. Navyše pracujeme aj s premennou typ práce partnera respondenta, čím zo vzorky vylučujeme respondentov s ešte nepracujúcimi partnermi. Toto úzke vymedzenie analyzovanej populácie nás viedlo k tomu, že sme pri práci s dátami používali len základnú množinu závislých premenných a vek ako kontrolnú premennú. Prípadné ďalšie nezávislé premenné by mohli ohroziť numerickú stabilitu výsledkov viacnásobnej lineárnej regresie použitej na analýzu dát.

Z uvedeného je pochopiteľné, že sme testované modely nemohli aplikovať aj na údaje z roku 1992, lebo v tomto roku máme k dispozícii len údaje za ČSFR, kde pod-vzorka zo Slovenska predstavuje iba 423 respondentov.

V empirickej časti práce budeme odpovedať na tieto otázky:

- a) Aký je vzťah medzi označenou a neoznačenou škálou sebazaraďovania? Oplyvňuje typ použitej škály závery o vplyve objektívnych charakteristík respondenta na jeho sebazaraďovanie?
- b) Ako súvisia objektívne charakteristiky respondentov so subjektívnym sebazaraďovaním sa mužov a žien v stratifikačnom systéme spoločnosti?
- c) Sú charakteristiky respondenta / ky dôležitejšie ako charakteristiky partnera / ky? Ktorému z modelov sebaidentifikácie zodpovedá zaraďovanie sa mužov a žien na Slovensku?
- d) Dochádza medzi rokmi 2001 a 2008 k zmenám vo vzťahoch medzi objektívnymi charakteristikami respondenta a subjektívnym zaraďovaním sa v stratifikačnom systéme u mužov a u žien?
- e) Môžeme medzi rokmi 2001 a 2008 pozorovať zmenu v modeloch sebazaraďovania v stratifikačnom systéme s ohľadom na partnerove charakteristiky u mužov a žien?

Práca s dátami

Viacere spomínané analýzy sebazaraďovania často zlučovali dve krajné kategórie tried na štvorstupňovej stupnici (vyššia a nižšia trieda) a následne používali logistickú regresiu (napríklad Hayes – Jones 1992; Yamaguchi – Wang 2002) alebo krajné kategórie nechali nezlúčené a používali klasickú multivariačnú regresnú analýzu. (Napríklad Davis – Robinson 1988) Vzhľadom na to, že v našej práci budeme pracovať s relatívne jemnou neoznačenou desaťstupňovou škálou (pre roky 1992, 2001 a 2008) alebo so

šesťstupňovou označenou triednou škálou (pre roky 1992 a 2001), budeme v analýzach používať štandardnú regresnú analýzu.

Budeme pracovať s premennými typ práce, dosiahnuté vzdelanie, osobný príjem, príjem domácnosti, vzdelanie partnera a typ práce partnera. Podrobnosti o použitom kódovaní premenných je možné nájsť v prílohe A. Určitým obmedzením (ktorému však museli čeliť aj niektoré z citovaných prác americkej proveniencie) je to, že v dátach nemáme k dispozícii údaj o príjme partnera či partnerky. Odlišné kódovanie osobných príjmov a príjmov domácnosti v dátach navyše problematizuje aplikáciu v literatúre použitého postupu (Davis – Robinson 1988), ktorý by odrátaním osobného príjmu od príjmu domácnosti „odhadol“ príjem partnera. Napriek uvedenému vychádzame z predpokladu, že môžeme príjem domácnosti považovať za určitú hrubú aproximáciu príjmu partnera, najmä ak je v analyzovanom modeli zároveň použitý aj príjem respondenta ako kontrolná premenná.

Sebazarad'ovanie na neoznačenej a označenej škále

Ako už bolo uvedené, obidve najbežnejšie používané škály sebazaradenia respondentov boli viackrát použité v rôznych výskumoch realizovaných na Slovensku. Omnoho zriedkavejšie však boli obidve škály použité v jednom výskume súčasne, čo by nám dávalo možnosť porovnať sebazaradenie sa respondentov na oboch škálach. Jedným z týchto výskumov je výskumný modul ISSP *Sociálne nerovnosti*, ktorý bol na Slovensku realizovaný zatiaľ dvakrát – v roku 1992 a v roku 2001²⁵. Vzhľadom na malú vzorku zo Slovenska v roku 1992 používame na porovnanie sebazaradenia respondentov na oboch škálach údaje z roku 2001, kedy máme k dispozícii už štandardnú veľkosť vzorky (tabuľka A).

Sebazarad'ovanie respondentov na oboch diskutovaných škálach v roku 2001 na prvý pohľad naznačuje pomerne vysokú mieru súladu. Priemerné skóre na neoznačenej (voľnej) škále pre jednotlivé triedy označenej škály podľa očakávaní monotónne rastie. Zároveň platí, že respondenti zaradujúci sa do niektorej triedy vykázali pomerne podobné odpovede aj na voľnej škále, kde viac ako 70% odpovedí bolo sústredených do troch susediacich bodov tejto škály. Najvyššiu mieru zhody zaznamenávame u respondentov, ktorí sa zaradili do nižšej spoločenskej triedy, keď sa vyše 80% z nich zaradilo na neoznačenej škále do troch kategórií označujúcich spodok spoločenského postavenia. Môže to naznačovať, že označenie nižšia trieda má u respondentov veľmi jasnú konotáciu pri sebazaradení na neoznačenej škále. Miernou výnimkou z pozorovaného vzorca podobného sebazarad'ovania na jednotlivých škálach je

²⁵ V roku 2009, keď autori pracovali na štúdiu, sa realizoval na Slovensku modul ISSP *Sociálne nerovnosti* tretíkrát v rámci riešenia projektu APVV-0529-07 Slovensko v kľúčových medzinárodných výskumoch: dvadsať rokov premien spoločnosti.

trieda označená ako „vyššia robotnícka trieda/nížšia stredná trieda“, kde bol rozptyl odpovedí o niečo širší. Pravdepodobne to bolo spôsobené spojením rôznorodých kategórií, ako sú stredná a robotnícka trieda, čo dávalo respondentom širokú možnosť interpretácie. Podrobnejší pohľad na sebazaradovanie sa respondentov na týchto dvoch škálach v tabuľke B však ukáže aj dôležité odlišnosti.

Tabuľka A **Súlad medzi sebazaradovaním sa na neoznačenej a označenej triednej škále (2001, v%)**

	Nížšia trieda	Robotnícka trieda	Vyššia robotnícka trieda / Nížšia stredná trieda	Stredná trieda	Vyššia stredná trieda	Vyššia trieda	<i>Spolu</i>
1 - VRCHOL	1,2		1,2			12,0	0,6
2		0,7		1,1		20,0	1,1
3	2,3	1,7	0,6	2,5	18,3	24,0	3,7
4	2,3	3,6	8,0	9,2	34,1	28,0	9,2
5		8,9	20,9	33,0	26,8	12,0	20,1
6	3,5	8,9	22,7	22,1	7,3		14,9
7	9,3	21,1	22,7	18,7	8,5		18,0
8	16,3	28,7	17,8	8,4	4,9	4,0	16,2
9	34,9	20,5	3,7	3,6			10,9
10 - SPODOK	30,2	5,9	2,5	1,4			5,2
<i>Spolu</i>	8,5	29,8	16,0	35,2	8,1	2,5	100
Tri najob- sadzovanejšie kategórie	81,4	70,3	66,3	73,7	79,3	72,0	
Priemer	8,5	7,4	6,3	5,9	4,7	3,3	

Poznámka: Polotučne sú vyznačené tri najobzadzovanejšie kategórie.
Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 2001

Tabuľka B obsahuje priemerné skóre respondentov (max. = 100) z jednotlivých vzdelanostných kategórií na neoznačenej a na označenej škále. V rokoch 1992 a 2001, keď máme možnosť porovnať obidve škály, môžeme konštatovať zhodný vzorec. Oproti sebazaradeniu na voľnej škále sa v oboch rokoch respondenti s vyšším vzdelaním (so stredoškolským s maturitou alebo vysokoškolským) zaradili výrazne vyššie v rámci prepočítaného normalizovaného skóre na označenej škále, v dôsledku čoho sa takmer zdvojnásobil rozdiel medzi priemerným skóre u ľudí so základným a vysokoškolským vzdelaním. Ako neskôr uvidíme, tento rozdiel má za následok aj výrazne odlišný vplyv

dosiahnutého vzdelania na sebazaraďovanie na oboch škálach. Toto zistenie spolu so zistením, že aj v prípade premennej typ práce pôsobila označená škála oveľa polarizujúcejšie na sebazaradenie sa ľudí s najnižšou a najvyššou kategóriou typu práce, nás vedie k presvedčeniu, že škála s označeniami, ktoré konotujú priamo určitý typ práce spojený s konkrétnym stupňom vzdelania respondentov, akoby „navádza“ na správnu odpoveď. Domnievame sa, že najmä označenie „robotnícka trieda“ je označením, ktoré priamo konotuje určitú skupinu povolání, charakterizovanú aj konkrétnym stupňom/stupňami dosiahnutého vzdelania²⁶. Podobne sa napríklad zdá, že pojem stredná trieda „priťahuje“ vysokoškolákov.

Tabuľka B Vzdelanie a priemerné skóre sebazaradenia sa na neoznačenej a označenej triednej škále, max. = 100

Rok realizácie výskumu	1992		2001		2008
	Voľná škála	Označená škála	Voľná škála	Označená škála	Voľná škála
Dosiahnuté vzdelanie					
Základné	33,7	33,9	35,8	38,8	37,5
Stredné bez maturity	46,7	42,2	43,8	45,1	45,1
Stredné s maturitou	50,7	58,4	49,4	62,6	52,4
Vysokoškolské	52,8	70,2	53,3	68,9	58,9
Spolu	45,5	47,9	44,3	51,2	47,6
Rozdiel medzi základným a vysokoškolským vzdelaním	19,0	36,3	17,5	30,1	21,4

Pozn: Neoznačená škála má 10 stupňov, označená 6 tried. Pri vytváraní skóre boli odpovede prepočítané na maximum 100 bodov tak, že hodnota 1 zodpovedala hodnote 1. Hodnote 10 na neoznačenej škále a hodnote 6 na označenej škále bola priradená hodnota 100. Ostatné hodnoty medzi 1 a 10, resp. medzi 1 a 6 boli dopočítané lineárne. Zo vzorky boli vylúčení študenti.

Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 1992 a 2001, ISSP Slovensko 2008

Na základe uvedeného vyslovujeme určitú pochybnosť, či odpoveď na takejto označenej škále môžeme považovať naozaj za „sebazaradenie“, keďže niektoré kategórie (napríklad robotnícka trieda) už priamo naznačujú vybranú skupinu respondentov (robotníkom), kde sa majú zaradiť. K výsledkom sebazaraďovania na takto označenej škále budeme preto v ďalšom texte pristupovať s týmito výhradami a viac sa sústreďíme na analýzu triedneho sebazaraďovania na neoznačenej škále, ktorú budeme v danom prípade považovať za validnejší nástroj merania sebazaraďovania respondentov.

²⁶ Podobne problematické by bolo použitie označení kategórií ako „učiteľská“ či „inžinierska“ trieda. Problémom označenia „robotnícka trieda“ môže byť navyše ešte aj jeho ideologicko-normatívne zafarbenie počas režimu spreď roku 1989.

Objektívne faktory a subjektívne sebazaradenie mužov

Ako sme už uviedli, vychádzajúc zo zistení uvádzaných v odbornej literatúre, v nasledujúcej časti budeme predpokladať, že na sebazaradovanie mužov a žien vplývajú charakteristiky partnera / partnerky odlišne. Preto budeme v tejto časti našej práce samostatne analyzovať sebazaradenie mužov zamestnaných na plný pracovný úväzok a následne sa sústredíme na sebazaradenie žien zamestnaných na plný úväzok.

Tabuľky C, D a E obsahujú výsledky regresie pre tri modely sebazaradenia respondentov. Prvý model berie do úvahy len vplyv charakteristík respondenta, druhý model obsahuje aj vplyv príjmu celej domácnosti a tretí model pridáva priame charakteristiky partnerky, pričom v roku 2008 sú to typ práce a dosiahnuté vzdelanie, v roku 2001 ide len o typ práce, lebo v tomto roku nebolo vo výskume zisťované vzdelanie partnerky. Model 3a nie je preto priamo porovnateľný s modelom 3 za rok 2008. V tabuľkách C a D je závislou premennou neoznačená (voľná) škála, v tabuľke E je závislou premennou označená triedna škála.

Tabuľka C **Regresia sebazaradenia v spoločnosti na neoznačenej (voľnej) škále, muži zamestnaní na plný úväzok, 2008**

	Model 1		Model 2		Model 3	
	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Typ práce	-0,233	0,002	-0,226	0,004	-0,195	0,017
Vzdelanie	0,175	0,026	0,183	0,023	0,150	0,150
Príjem	0,302	0,000	0,237	0,028	0,191	0,083
Vek	-0,078	0,246	-0,082	0,242	-0,058	0,430
Príjem domácnosti			0,068	0,517	0,122	0,260
Typ práce partnerky					-0,013	0,875
Partnerkine vzdelanie					0,053	0,598
N		168		164		155
R ² adj.		0,283		0,271		0,246

Zdroj: ISSP Slovensko 2008

Vo výsledkoch viacnásobnej regresie si môžeme všimnúť zásadnú zhodu v existencii štatisticky významného vplyvu premennej typ práce na sebazaradenie muža. Podobne významný je vplyv príjmu respondenta, ktorý je dokonca vo väčšine modelov silnejší ako vplyv typu práce.

Vplyv vzdelania na identifikáciu vlastnej pozície v stratifikačnom systéme v roku 2001 (tabuľka D a E) veľmi dobre ilustruje rozdiely medzi použitými škálami sebazaradenia, o ktorých sme už hovorili. Kým pre sebazaradenie na

voľnej škále je vplyv vzdelania slabý a štatisticky nevýznamný (tabuľka D), na označenej škále je vplyv vzdelania silný a štatisticky významný (tabuľka E). Zaznamenaný silnejší vplyv vzdelania respondenta v roku 2008 (tabuľka C) oproti roku 2001 (tabuľka D) by sme mohli sformulovať do hypotézy, že v roku 2008 boli odpovede respondentov na voľnej škále statusovo konzistentnejšie. Túto interpretáciu naznačuje aj porovnanie rozdielu skóre v sebazaradení ľudí so základným a vysokoškolským vzdelaním v roku 2001 a 2008 (tabuľka B, nárast z 17,5 na 21,4).

Naopak, vplyv príjmu domácnosti je u mužov vo všetkých modeloch slabší ako osobný príjem, s výnimkou modelov 3a v roku 2001. Zaujímavé je porovnanie koeficientov determinácie, ktoré naznačuje, že pridanie charakteristík partnerky má len slabý vplyv na nárast predikčnej sily modelov 2, 3 a 3a v roku 2001, v roku 2008 je tento vplyv dokonca negatívny. Toto zistenie môžeme považovať za silný argument v prospech tvrdenia, že pre sebazaradenie mužov je dominantný model nezávislosti.

Tabuľka D Regresia sebazaradenia v spoločnosti na neoznačenej (voľnej) škále, muži zamestnaní na plný úväzok, 2001

	Model 1		Model 2		Model 3a	
	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Typ práce	-0,150	0,049	-0,133	0,080	-0,184	0,023
Vzdelanie	0,050	0,495	0,044	0,547	0,062	0,416
Príjem	0,367	0,000	0,259	0,005	0,198	0,037
Vek	-0,042	0,500	-0,056	0,380	-0,051	0,433
Príjem domácnosti			0,169	0,061	0,289	0,002
Typ práce partnerky					0,126	0,085
N	202		201		177	
R ² adj.	0,211		0,222		0,269	

Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 2001

Dôležitým zistením sú zásadne vyššie hodnoty R² (dosahujúce 40%) pre modely s označenou triednou škálou ako závislou premennou (tabuľka E). Naše závery z porovnania oboch škál naznačujú, že to môže byť spôsobené použitými označeniami jednotlivých kategórií. Zdá sa, že napríklad označenie kategórie „robotnícka trieda“ obsahuje určité konotácie o tom, aké vzdelanie a typ práce by mali mať respondenti v tejto a mimo tejto kategórie a pravdepodobne práve ono je pôvodcom mimoriadne silnej súvislosti medzi sebazaradením sa na tejto škále a použitými socio-demografickými znakmi.

Tabuľka E

Regresia sebazaradenia v spoločnosti na označenej škále, muži zamestnaní na plný úväzok, 2001

	Model 1		Model 2		Model 3a	
	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Typ práce	-0,216	0,002	-0,198	0,004	-0,166	0,022
Vzdelanie	0,165	0,013	0,156	0,018	0,174	0,011
Príjem	0,400	0,000	0,267	0,001	0,218	0,010
Vek	-0,069	0,222	-0,087	0,122	-0,059	0,315
Príjem domácnosti			0,206	0,011	0,229	0,006
Typ práce partnerky					-0,119	0,071
N		198		197		174
R ² adj.		0,377		0,396		0,423

Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 2001

Výsledky analýz v tabuľkách C, D a E naznačujú, že u mužov v roku 2001 aj v roku 2008 prevládal model nezávislosti pri sebazaraďovaní sa do sociálnej vrstvy či triedy. Toto tvrdenie potvrdzujú nízke a zväčša štatisticky nesignifikantné koeficienty partnerkiných charakteristík. Zaujímavou výnimkou sú modely 3 a 3a z roku 2001 (tabuľky D a E), v ktorých je premenná príjem domácnosti štatisticky signifikantná a jej vplyv je silnejší ako vplyv príjmu respondenta. Toto zistenie by mohlo naznačovať, že v roku 2001 existovali v sebazaradení mužov aj aspekty zdieľajúceho modelu. Ako uvidíme ďalej, zaradenie premennej príjem domácnosti do modelu však v tomto prípade zvyšuje explanačnú silu modelov menej výrazne ako pri sebazaraďovaní žien, ktorému sa budeme venovať v ďalšej časti príspevku.

Objektívne faktory a subjektívne sebazaradenie žien

Prvý pohľad na výsledky viacnásobnej regresie v tabuľkách F, G a H naznačuje, že prvotný predpoklad, že muži a ženy berú do úvahy odlišné charakteristiky pri zaraďovaní sa v stratifikačnom systéme spoločnosti, bol správny. Ukazuje sa, že vo všetkých prípadoch prestáva byť po pridaní premennej príjem domácnosti do modelu osobný príjem signifikantným pre sebazaradenie respondentiek. Navyše vo všetkých modeloch, ktoré obsahujú osobný príjem a aj príjem domácnosti, vychádza vplyv príjmu domácnosti ako silnejší.

Ďalšou dôležitou odlišnosťou oproti výsledkom sebazaraďovania sa u mužov je vplyv typu práce respondentiek na ich sebazaraďovanie. Typ práce respondentiek vychádza ako štatisticky nevýznamný a navyše veľmi slabý prediktor sebazaradenia žien. Toto tvrdenie neplatí len pre modely 1 a 2

v tabuľke H, aj tu však vplyv typu práce prestáva byť signifikantným prediktorom po zaradení premennej typ práce partnera v modeli 3a. Pozorované zistenie môžeme považovať za pomerne silný argument v prospech tvrdenia, že sebazaradovanie žien vo veľkej miere zodpovedá predpokladom požičiavajúceho si modelu.

Tabuľka F Regresia sebazaradenia v spoločnosti na neoznačenej (voľnej) škále, ženy zamestnané na plný úväzok, 2008

	Model 1		Model 2		Model 3	
	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Typ práce	-0,083	0,405	-0,077	0,443	-0,057	0,586
Vzdelanie	0,109	0,329	0,130	0,245	0,116	0,320
Príjem	0,267	0,004	0,147	0,177	0,124	0,265
Vek	-0,039	0,657	-0,008	0,923	0,004	0,965
Príjem domácnosti			0,223	0,027	0,181	0,083
Typ práce partnera					-0,038	0,695
Partnerovo vzdelanie					0,134	0,181
N	133		128		123	
R ² adj.	0,119		0,153		0,148	

Zdroj: ISSP Slovensko 2008

Tabuľka G Regresia sebazaradenia v spoločnosti na neoznačenej (voľnej) škále, ženy zamestnané na plný úväzok, 2001

	Model 1		Model 2		Model 3a	
	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Typ práce	-0,078	0,400	-0,070	0,440	-0,092	0,320
Vzdelanie	0,139	0,124	0,106	0,231	0,083	0,374
Príjem	0,262	0,001	0,094	0,291	0,071	0,438
Vek	-0,081	0,267	-0,126	0,080	-0,120	0,112
Príjem domácnosti			0,307	0,001	0,336	0,001
Typ práce partnera					-0,053	0,542
N	178		176		156	
R ² adj.	0,119		0,173		0,197	

Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 2001

Aj u žien sa vzdelanie stáva signifikantným prediktorom sebazaradenia až v modeloch s označenou škálou ako závislou premennou (tabuľka H). Na to, aby sme mohli povedať, že v prípade vzdelania sa ženy na označenej škále

zaradujú skôr podľa vlastných charakteristík, by sme ale potrebovali mať k dispozícii v modeli 3a aj premennú vzdelanie partnera. Bez tejto premennej nevieme povedať, či nie je pozorovaný vplyv vlastného vzdelania len prejavom vzdelanostnej homogamie párov na Slovensku.

Porovnanie koeficientov determinácie v modeli bez partnerových charakteristík (model 1) a v modeloch, ktoré ich obsahujú (modely 2, 3 a 3a), ponúka ďalší silný argument v prospech tvrdenia, že sebazaradovanie žien na Slovensku v období 2001 až 2008 zodpovedalo požičiavajúcemu si modelu. Vo všetkých prípadoch dochádza po pridaní partnerových charakteristík do modelu k zreteľnému nárastu vysvetlenej variability. V porovnaní s rokom 2001 bol však tento nárast v roku 2008 o niečo nižší, čo by mohlo naznačovať určitý posun k zdieľajúcemu modelu.

Tabuľka H **Regresia sebazaradenia v spoločnosti na označenej škále, ženy zamestnané na plný úväzok, 2001**

	Model 1		Model 2		Model 3a	
	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Typ práce	-0,182	0,030	-0,173	0,034	-0,088	0,269
Vzdelanie	0,286	0,001	0,257	0,001	0,273	0,001
Príjem	0,246	0,001	0,079	0,323	0,081	0,303
Vek	-0,016	0,808	-0,041	0,527	-0,065	0,315
Príjem domácnosti			0,303	0,000	0,290	0,000
Typ práce partnera					-0,190	0,012
N	173		171		151	
R ² adj.	0,294		0,347		0,427	

Zdroj: ISSP Sociálne nerovnosti 2001

Aj pre analýzu sebazaradovania žien platí, že koeficienty determinácie v modeli používajúcom označenú škálu ako závislú premennú (tabuľka H) sú výrazne vyššie ako pri modeloch pracujúcich s voľnou škálou (tabuľky F a G). Pri porovnaní výsledkov z tabuliek G a H môžeme dospieť k záveru, že je to spôsobené najmä vyššími a štatisticky významnými vplyvmi typu práce a vzdelania v tabuľke H. Neexistencia principiálnych odlišností pri vplyve osobného príjmu a príjmu domácnosti naznačuje, že hlavný rozdiel medzi modelmi sebazaradenia na oboch škálach, ako už bolo uvedené, pravdepodobne vyplýva priamo z použitých označení v škále.

Záver

V našej štúdií sme sa venovali subjektívnej identifikácii vlastnej pozície mužov a žien žijúcich v manželstve alebo s partnerom/partnerkou v spoločnej domá-

nosti v stratifikačnom systéme slovenskej spoločnosti. Naším cieľom bolo konfrontovať objektívne kritériá sociálnej pozície jednotlivca v spoločnosti (ako sú príjem, typ práce, dosiahnuté vzdelanie) s jeho subjektívnym vnímaním a určiť, aká silná či slabá je táto väzba. Opierajúc sa o zistenia z odbornej literatúry sme predpokladali, že subjektívne sebazaradenie u mužov a u žien bude odlišné s ohľadom na vplyv partnerových či partnerkiných charakteristik.

Pracovali sme s dvoma typmi škál sebazaradovania respondenta. Prvý typ nazývame označená (triedna) škála, ktorý používa označené kategórie, do ktorých sa môže respondent zaradiť. Ide o kategórie ako „nižšia trieda“, „robotnícka trieda“ atď. Druhým typom škály je škála voľná alebo neoznačená, ktorá je desaťstupňová a má označené len krajné body – zvyčajne ako vrchol a spodok.

Prvým dôležitým zistením našej analýzy je, že pri použití oboch škál dochádzame k zásadne odlišným záverom o miere súvislosti medzi objektívnymi kritériami zaradenia jednotlivca v stratifikačnom systéme spoločnosti a jeho subjektívnym zaradením. Pri sebazaradovaní sa na označenej škále výrazne narastá vplyv vzdelania a typu práce u mužov rovnako ako u žien. Tomu zodpovedá aj výrazne vyššia explanačná sila modelov s označenou škálou ako závislou premennou. Pri porovnávaní oboch škál sebazaradenia dochádzame k presvedčeniu, že takýto výsledok spôsobujú použité varianty odpovedí v označenej škále. Napríklad variant „robotnícka trieda“ označuje konkrétnu skupinu povolání a im prislúchajúcu úroveň vzdelania. Tým, že takejto kategórii prisúdime určitú pozíciu v rámci stratifikačného systému (medzi nižšou a strednou triedou), automaticky umiestňujeme určitú skupinu respondentov na konkrétne miesto v stratifikačnom rebríčku. Ak voľná škála takéto označenia nepoužíva, dáva respondentovi oveľa väčšiu voľnosť pri hodnotení svojej pozície v spoločnosti. Naše závery podporuje aj porovnanie sebazaradenia respondentov na oboch škálach, ktoré ukazuje, že označená škála výraznejšie diferencuje sebazaradenie respondentov s odlišným stupňom vzdelania. Nazdávame sa preto, že použitie označenej škály nemusí merať subjektívne sebazaradenie respondentov v stratifikačnom systéme spoločnosti, ale zisťuje skôr mieru identifikácie sa respondenta s konkrétnymi označeniami tried či vrstiev v spoločnosti. Inými slovami, ak sa robotník zaradil do robotníckej vrstvy, nemusí to znamenať, že vidí svoju pozíciu v spoločnosti bližšie k spodným priečkam stratifikačného rebríčka. V zornom uhle týchto zistení vypovedajú podľa nás modely používajúce voľnú škálu ako závislú premennú adekvátnejšie o súvislosti medzi objektívnymi kritériami určujúcimi pozíciu v spoločnosti a jej subjektívnym reflektovaním.

Porovnanie sebazaradovania mužov a žien na oboch škálach v roku 2001 aj v roku 2008 potvrdzuje základný predpoklad, že vplyv partnerových charakteristik na sebazaradenie mužov a žien je odlišný. V prípade sebazaradenia

mužov je evidentné, že pridanie partnerkiných charakteristík zásadnejšie nezvyšuje explanačnú silu modelu. Naopak, pridanie charakteristík partnera explanačnú silu modelu sebazaradenia žien výrazne zvyšuje. S určitou výnimkou štatisticky významného vplyvu príjmu rodiny na sebazaradenie mužov v roku 2001 môžeme potvrdiť, že v prípade sebazaraďovania mužov sa potvrdzuje príklon k modelu nezávislosti. To znamená, že pre sebazaradenie mužov na voľnej triednej škále je určujúci vplyv vlastných charakteristík (najmä osobného príjmu a typu práce). Pre sebazaradenie žien na oboch škálach je určujúci vplyv príjmu rodiny (a teda príjem partnera)²⁷. Naopak, vplyv typu práce partnera a jeho vzdelania je na voľnej škále nesiginifikantný. Silným argumentom v prospech tvrdenia, že u žien prevláda požičiavajúci si model sebazaradenia, je to, že na označenej škále má typ práce partnera významný vplyv na sebazaradenie respondentiek na rozdiel od vlastného typu práce, ktorého vplyv je malý a nesiginifikantný (tabuľka H, model 3a).

Zmeny v sebazaradení medzi rokmi 2001 a 2008 môžeme interpretovať len veľmi opatrne. Napriek určitému náznaku poklesu významu partnerových charakteristík pre sebazaradenie žien v roku 2008 v porovnaní s rokom 2001 bola naša vzorka a časový úsek primálny na formulovanie tézy o ústupe požičiavajúceho si modelu u žien. Na zodpovedné posúdenie tohto aspektu, ako aj na zhodnotenie vplyvu iných premenných na subjektívne sebazaraďovanie sa respondentov by bolo potrebné agregovať dáta z viacerých výskumov na získanie väčšej vzorky. Ďalšou otázkou, ktorú sme na dátach, ktoré máme k dispozícii, nemohli analyzovať, je sebazaradenie sa rôznych podskupín zamestnaných mužov a žien – napríklad živnostníkov, žien s vyšším pracovným statusom, ako je status partnera či slobodných zamestnaných žien alebo mužov.

To je zároveň výzva, na ktorú by mohli reagovať ďalšie analýzy subjektívneho sebazaraďovania na Slovensku, ktoré by na väčších vzorkách a s väčším časovým odstupom mohli posúdiť sebazaraďovanie respondentov v stratifikačnom systéme spoločnosti podrobnejšie. Každoročné opakovanie výskumov ISSP, obsahujúce analyzované premenné, túto možnosť do budúcnosti ponúka.

²⁷ Naše dáta nám priamo neumožňujú rozlišovať medzi príjmom partnera a príjmom rodiny ako celku. Alternatívnou interpretáciou by preto mohlo byť aj tvrdenie, že kým pre mužov je určujúci skôr vlastný pracovný príjem, pre ženy nie je dôležitý primárne partnerov príjem, ale celkový príjem, ktorým rodina disponuje.

Príloha A Použité kódovanie premenných v regresii

Premenná	Kódovanie	Poznámka
Typ práce / Typ práce partnera / ky*	1 – ISCO 88, kódy 1 a 2 2 - ISCO 88, kódy 3 až 7 3 - ISCO 88, kódy 8 a 9	ISCO kódy respondentov boli v jednotlivých výskumoch pridelené respondentom na základe odpovedí na otvorenú otázku, kde podrobne opisovali svoje zamestnanie a náplň práce.
Dosiahnuté vzdelanie	1. základné 2. stredné bez maturity 3. stredné s maturitou 4. vysokoškolské	V jednotlivých výskumoch bolo vzdelanie zisťované s rôznou podrobnosťou. Pre účely našej analýzy sme vzdelanie v jednotlivých výskumoch rekódovali na 4 stupne.
Príjem (osobný príjem) Príjem domácnosti		Kategorizované škály príjmu boli odlišné v roku 2001 a 2008. Pre príjem respondenta a príjem domácnosti bola v oboch rokoch použitá odlišná škála.

* Takto kódovaná premenná sa opiera o klasifikáciu povolání ISCO. Pre účely našej práce ju môžeme definovať aj ako hrubé triedenie povolání na základe ich prestíže, kde predpokladáme, že povolania v kategóriách 1 a 2 (Zákonnodarcovia, vedúci a riadiaci pracovníci; Vedeckí a odborní duševní pracovníci) sú povolania s najvyššou prestížou a povolania v kategóriách 8 a 9 (Obsluha strojov a zariadení; Pomocní a nekvalifikovaní pracovníci) sú povolania s najnižšou prestížou. Alternatívou by bolo pracovať so štandardnou medzinárodnou škálou prestíže povolání (SIOPS), s ktorou však na Slovensku neexistuje predošlá empirická skúsenosť a ktorej validita nebola na Slovensku testovaná.

Príloha B Použité znenia otázok, varianty odpovedí a formát otázky

1992

Znenie otázky: Naša spoločnosť sa skladá z ľudí, ktorí majú vyššiu alebo nižšiu pozíciu. Kam by ste sa vy osobne zaradili na nasledujúcej škále.
Špička – 01, Spodok – 10, vertikálne usporiadanie na kartičke

Znenie otázky: Do ktorej spoločenskej skupiny, triedy by ste sa sám(a) zaradili?
01 – nižšia trieda, 02 – robotnícka trieda, 03 – nižšia stredná trieda, 04 – stredná trieda, 05 – vyššia stredná trieda, 06 – vyššia trieda, 08 – nevie, 09 – bez odpovede

2001

Znenie otázky: V našej spoločnosti sú ľudia, ktorí patria skôr k vyššie postaveným, ale tiež ľudia, ktorí sú bližšie k nižšej pozícii. Škála dole je usporiadaná od vrcholu (kód 01) po spodok (kód 10). Kam by ste sa na tejto škále zaradili vy osobne?
01 – Vrchol, 10 – Spodok, vertikálne usporiadanie na kartičke

Znenie otázky: Do akej spoločenskej triedy by ste sa vy sám zaradili?
01 – nižšia trieda, 02 – robotnícka trieda, 03 – vyššia robotnícka trieda/nižšia stredná trieda, 04 – stredná trieda, 05 – vyššia stredná trieda, 06 – vyššia trieda, 07 – do žiadnej z uvedených, 08 – neviem posúdiť

2008

Znenie otázky: Naša spoločnosť sa člení na rôzne spoločenské vrstvy – vyššie, stredné, nižšie. Kam by ste na nasledujúcej 10-stupňovej škále vyjadrujúcej spoločenskú pozíciu zaradili vy seba samého – ak 10. stupeň predstavuje najvyššiu a 1. stupeň najnižšiu spoločenskú vrstvu?

10 – najvyššia, 1 – najnižšia, vertikálne usporiadanie na kartičke

Poznámka: V roku 1992 aj v roku 2001 bola v dotazníku ako prvá položená otázka zisťujúca zaradenie respondenta na neoznačenej škále a až o niekoľko dotazníkových strán ďalej bola položená otázka zisťujúca zaradenie na škále označenej.

Miloslav Bahna (1975) vyštudoval sociológiu na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave a informatiku na Fakulte elektrotechniky a informatiky Slovenskej technickej univerzity v Bratislave. Je odborným pracovníkom Sociologického ústavu SAV a doktorandským študentom sociológie na Katedre sociológie Univerzity Komenského v Bratislave. V súčasnosti dokončuje dizertačnú prácu venovanú migrácii zo Slovenska. Od roku 2004 sa podieľa na vzniku a rozvoji Slovenského archívu sociálnych dát (SASD).

Roman Džambazovič (1973) je odborným asistentom na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Výskumne sa dlhodobo zaoberá otázkami sociálnych problémov, ako i problematikou chudoby a sociálneho vylúčenia, sociálnymi nerovnosťami a sociológiou rodiny. Týmito okruhmi sa venuje aj vo svojej pedagogickej činnosti a publikuje o nich doma aj v zahraničí. Spolupracoval ako riešiteľ na mnohých medzinárodných i domácich výskumných projektoch. Je autorom monografie *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby* (2007) a je spolueditorom publikácií *Chudoba v slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe* (spolu so Zuzanou Kusou 2006) a *Sociálne deviácie a kriminalita ako aktuálne spoločenské problémy* (spolu s Gabrielou Lubelcovou 2008).

LITERATÚRA

- ACKER, J. R., 1973: Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 78, No. 4, pp. 936-945.
- BAXTER, J., 1994: Is Husband's Class Enough? Class Location and Class Identity in the United States, Sweden, Norway, and Australia. In: *American Sociological Review*, Vol. 59, pp. 220-235.
- BÚZIK, B., 2008: Triedy a stratifikácia v sociálnej zmene Slovenska. In: Búzik, B.(Ed.): *Triedy a stratifikácia v sociálnej zmene Slovenska*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 7-56.
- CENTERS, R., 1949: *The Psychology of Social Classes: A Study of Class Consciousness*. Princeton: Princeton University Press .

- DAVIS, N. J. – ROBINSON, R. V., 1988: Class Identification of Men and Women in the 1970s and 1980s. In: *American Sociological Review*, Vol. 53, No. 1, pp. 103-112.
- DAVIS, N. J. – ROBINSON, R. V., 1998: Do Wives Matter? Class Identities of Wives and Husbands in the United States. In: *Social Forces*, 76, pp. 1063-1086.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2007: *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- EKEHAMMAR, B. – SIDANIUS, J. – NILSSON, I., 1987: Social Status: Construct and External Validity. In: *Journal of Social Psychology*, 127, 5, pp. 473-481.
- EKEHAMMAR, B. – SIDANIUS, J. – NILSSON, I., 1988: Social Class Perception and Social Status among Swedish Youth. In: *International Journal of Psychology*, 23, 1, pp. 41-50.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H., 1992: *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H. – PORTOCARRERO, L., 1979: Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies: England, France and Sweden. In: *British Journal of Sociology*, 30, pp. 415-441.
- EVANS, M. D. R. – KELLEY, J., 2004: Subjective Social Location: Data from 21 Nations. In: *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 16, No. 1, pp. 3-38.
- FERGE, Zs. – RÓBERT, P. – SIK, E. – ALBERT, F., 1995: *Social Costs of Transition. International Report*. Vienna: Institute for Human Sciences.
- GARNSEY, E., 1978: Women's Work and Theories of Class Stratification. In: *Sociology*, Vol. 12, No. 2, pp. 223-243.
- GOLDHORPE, J. H., 1983: Women and Class Analysis: In Defense of the Conventional View. In: *Sociology*, Vol. 17, No. 4, pp. 465-488.
- GOLDHORPE, J. H., 1984: Women and Class Analysis: Reply to the Replies. In: *Sociology*, Vol. 18, No. 4, pp. 491-499.
- HAYES, B. C. – JONES, F. L., 1992: Class Identification among Australian Couples: Are Wives' Characteristics Irrelevant? In: *The British Journal of Sociology*, Vol. 43, No. 3, pp. 463-483.
- JACKMAN, M. R., 1979: The Subjective Meaning of Social Class Identification in the United States. In: *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 43, No. 4, pp. 443-462.
- JACKMAN, M. R. – JACKMAN, R. W., 1973: An Interpretation of the Relation between Objective and Subjective Social Status. In: *American Sociological Review*, Vol. 38, No. 5, pp. 569-582.
- JACKMAN, M. R. – JACKMAN, R. W., 1983: *Class Awareness in the United States*. Berkeley: University of California Press.
- JUNGMANN, B., 1969: Sebehodnocení a sebeidentifikace. In: Machonin, P. a kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: EPOCHA, 1969, s. 351-376.

- KATRŇÁK, T., 2005: Třídni analýza a sociální mobilita. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- KELLEY, S. M. C. – KELLEY, C. G. E., 2009: Subjective social mobility. Data from thirty nations. In: Haller, M., Jowell, R., Smith, T. W. (eds.): The International Social Survey Programme, 1984 – 2009. Charting the Globe. New York: Routledge. pp. 106-124.
- KLUEGEL, J. R. – SINGLETON, R., jr. – STARNES, CH., E., 1977: Subjective Class Identification: A Multiple Indicator Approach. In: American Sociological Review, Vol. 42, No. 4, pp. 599-611.
- KREIDL, M. – HOŠKOVÁ, L., 2008: Strategie měření socioekonomického statusu a zdraví v sociologických publikacích. In: Data a výzkum, r. 2, č. 2, s. 131-149.
- KREJČÍ, J. – MATEJŮ, P., 1999: Standardní klasifikace sociálních tříd a statusu. In: SDA Info, r. 1, č. 3, s. 1-4.
- KREJČÍ, J. – MATEJŮ, P., 2000: Klasifikace sociálních tříd a statusu. In: Matějů, P., Vlachová, K. (eds.), 2000: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998. Praha: SLON, s. 374-382.
- LUO, Y. – BRAYFIELD, A., 1996: Women's and Men's Subjective Class Identification from the 1970s to the 1990s. In: Sociological Spectorum, 16, pp. 83-110.
- MACHONIN, P. a kol., 1969: Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava: EPOCHA.
- MACHONIN, P., 1994: K sociologické komparaci české a slovenské společnosti. In: Sociológia, r. 26, č. 4, s. 333-345.
- MACHONIN, P. – TUČEK, M. (eds.), 1996: Česká společnost v transformaci (K proměnám sociální struktury). Praha: SLON.
- MAREŠ, P., 1999: Sociologie nerovnosti a chudoby. Praha: SLON.
- MAREŠ, P., 2004: Chudoba v České republice v datech (Šetření sociální situace domácností). Brno: VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno.
- MARSHALL, G. – ROBERTS, S. – BURGOYNE, C. – SWIFT, A. – ROUTH, D., 1995: Class, Gender, and the Asymmetry Hypothesis. In: European Sociological Review, Vol. 11, No. 1, pp. 1-15.
- MATEJŮ, P. – VLACHOVÁ, K. (eds.), 2000: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998. Praha: SLON.
- MATEJŮ, P. – KREIDL, M., 1998: Rekonstrukce sociálního statusu. In: Sociální trendy, 3/1998, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- MATEJŮ, P. – KREIDL, M., 2000: Obnova vnitřní konzistence sociálně-ekonomického statusu. In: Matějů, P., Vlachová, K. (eds.): Nerovnost, spravedlnost, politika. (Česká republika 1991 – 1998). Praha: SLON, s. 17-36.
- PHILLIBER, W. W. – HILLER, D., 1978: The Implication of Wife's Occupational Attainment for Husband's Class Identification. In: Sociological Quarterly, 19, pp. 450-458.

- PHILLIBER, W. W. – HILLER, D., 1979: A Research Note: Occupational Attainments and Perceptions of Status among Working Wives. In: *Journal of Marriage and the Family*, 41, pp. 59-62.
- RITTER, K. – HARGENS, L., 1975: Occupational Positions and Class Identifications of Married Working Women: A Test of the Asymmetry Hypothesis. In: *American Journal of Sociology*, 80, pp. 934-947.
- RÓNA-TAS, A. – BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V., 1999: Post-Communist Transformation and the New Elite in Slovakia. In: *Sociológia*, r. 31, č. 3, s. 235-262.
- SOPÓCI, J. – BÚZIK, B., 1999: *Teórie sociálnej stratifikácie a mobility*. Bratislava: UK.
- SOPÓCI, J., 2000: K vývoju sociálnej stratifikácie v SR v deväťdesiatych rokoch. In: Sopóci, J. (Ed.): *Sociológia a spoločenská zmena*. Bratislava: Stimul, s. 93-108.
- SOPÓCI, J. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2003: Sociálne nerovnosti a chudoba. In: Sopóci, J. a kol.: *Slovensko v deväťdesiatych rokoch: osem pohľadov*. Bratislava: UK, s. 154-180.
- SOPÓCI, J. – BUNČÁK, J. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2006: Sociálna stratifikácia slovenskej spoločnosti. In: *Slovacicum: Súčasné Slovensko*. Bratislava: STIMUL, s. 127-156.
- SOPÓCI, J., 2008: *Sociálna stratifikácia a mobilita*. Bratislava: Iris.
- SOBEL, M. E. – DE GRAAF, N. D. – HEATH, A. – ZOU, Y., 2004: Men Matter More: The Social Class Identity of Married British Women, 1985 – 1991. In: *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (Statistics in Society)*, Vol. 167, No. 1, pp. 37-52.
- ŠAFRT, J., 2005: Nové a alternativní přístupy k měření vertikální sociální struktury. In: *SDA Info*, r. 7, č. 1, s. 12-14.
- TUCKER, Ch. W., 1968: A Comparative Analysis of Subjective Social Class: 1945 – 1963. In: *Social Forces*, Vol. 46, No. 4, pp. 508-514.
- TUČEK, M. – BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V., 1998: *Stratégie a aktéri sociálnej transformácie a modernizácie v Českej a Slovenskej republike*. Brno: Doplněk.
- YAMAGUCHI, K. – WANG, Y., 2002: Class Identification of Married Employed Women and Men in America. In: *The American Journal of Sociology*, Vol. 108, No. 2, pp. 440-475.
- VALENTOVÁ, M., 2003: *Evropský sociální monitoring: jak uchopit sociální kvalitu*. Brno: VÚPSV Praha, výskumné centrum Brno.
- VAŠEČKA, I., 2002: Sociálna stratifikácia a súdržnosť spoločnosti. In: Kollár, M., Mesežnikov, G. (eds.): *Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti II*. Bratislava: IVO, s. 217-229.
- ZIPP, J. F. – PLUTZER, E., 1996: Wives and Husbands: Social Class, Gender, and Class Identification in the U.S. In: *Sociology*, Vol. 30, No. 2, pp. 235-252.

Využitie dátové súbory a základné informácie o výskumoch:

ISSP Sociálne nerovnosti 1992 (obdobie zberu údajov: október – november 1992, autor výskumu: Sociologický ústav ČSAV, zber dát: STEM, typ výberu vzorky: dvojstupňový náhodný výber, veľkosť vzorky: 1101 za celú ČSFR, 423 respondentov zo Slovenska)

ISSP Sociálne nerovnosti 2001 (obdobie zberu údajov: september 2001, autor výskumu: Sociologický ústav SAV, zber dát: ÚVVM pri ŠÚ SR, typ výberu vzorky: kvótny, veľkosť vzorky: 1082 respondentov)

ISSP na Slovensku 2006 – 2008 (obdobie zberu údajov: október 2008, autor výskumu: Sociologický ústav SAV a Katedra sociológie FF UK v Bratislave, zber dát: FOCUS, s.r.o., typ výberu vzorky: viacstupňový stratifikovaný náhodný výber, veľkosť vzorky: 1138 respondentov), prístupné v Slovenskom archíve sociálnych dát (<http://sasd.sav.sk>)